

ФЕДОРІВ Любомир – старший викладач кафедри філософії, Національний університет «Львівська політехніка», 12, вул. С. Бандери, м. Львів, Україна, індекс 79013 (liubomyr.m.fedoriv@lpnu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7141-8565>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.43.17>

Бібліографічний опис статті: Федорів, Л. (2021). Пізнання між трансцендентним та іманентним: класичний та неklasичний підходи. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, 43, 128–133, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.43.17>

ПІЗНАННЯ МІЖ ТРАНСЦЕНДЕНТНИМ ТА ІМАНЕНТНИМ: КЛАСИЧНИЙ І НЕКЛАСИЧНИЙ ПІДХОДИ

Анотація. Метою статті є дослідження вихідних принципів класичної та неklasичної гносеології, а саме розуміння ними структури та внутрішніх механізмів пізнавальної діяльності. У цьому контексті основна увага приділяється аналізу ролі трансцендентного та іманентного досвідів у ній із позицій класичного та неklasичного підходів. **Методологічними засадами** дослідження стали аналітичний підхід, що спрямований на аналіз пізнавальної діяльності, а також принципи компаративістики та герменевтики, що використовувалися під час порівняльного аналізу класичної та неklasичної теорій пізнання. **Наукова новизна.** У сучасній філософії гносеологічна проблематика відіграє далеко не першочергову роль. Це при тому, що найвпливовішим її напрямом є аналітична філософія, особливо якщо говорити про західну філософію. Ця тенденція ще більшою мірою притаманна сучасній українській філософії. Тому наше дослідження можна вважати заповненням значної прогалини у ній. Також у ньому чи не вперше у вітчизняному філософському дискурсі основна увага зосереджується на конкретному аналізі гносеологічних складових частин класичної та неklasичної філософій, чітко окреслюючи специфіку «класичної гносеології» та «неklasичної гносеології». На наукову новизну також претендує аналіз місця і ролі трансцендентного та іманентного досвідів у пізнавальній діяльності в їх історико-філософській генезі – у процесі переходу від класичної до неklasичної парадигми. **Висновки.** У межах класичної філософської парадигми і у класичній гносеології відповідно пізнавальний процес розумівся як такий, який можливий тільки через відношення до трансцендентного, тобто до трансценденталій. Таке розуміння пізнання помітно змінюється під час переходу до неklasичної філософської парадигми, у якій, на відміну від трансцендентного, вирішальну роль відіграє іманентний, тобто безпосередній та всеосяжний досвід людини.

Ключові слова: пізнання, гносеологія, трансцендентне, іманентне, суб'єкт, об'єкт, мислення.

FEDORIV Liubomyr – Senior Lecturer, Department of Philosophy, Lviv Polytechnic National University, 12, S. Bandera Str., Lviv, Ukraine, postal code 79013 (liubomyr.m.fedoriv@lpnu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7141-8565>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.43.17>

To cite this article: Fedoriv, L. (2021). Piznannia mizh transcendentnym ta imanentnym: klasychnyj i neklasychnyj pidkhody [Knowledge between transcendent and immanent: classical and non-classical approach]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia "Filosofiiia"* – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 43, 128–133, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.43.17>

KNOWLEDGE BETWEEN TRANSCENDENT AND IMMANENT: CLASSICAL AND NON-CLASSICAL APPROACH

Summary. The purpose of the article is to study the basic principles of classical and non-classical gnoseology, namely its understanding of the structure and internal mechanisms of cognitive activity. In this context, the main attention is paid to the analysis of the role of transcendent and immanent experiences in it from the standpoint of classical and non-classical approaches. **The methodological basis** of the study was an analytical approach aimed at analyzing cognitive activity, as well as the principles of comparative studies and hermeneutics, which were used in the comparative analysis of classical and non-classical theories of knowledge. **Scientific novelty.** In modern philosophy, epistemological issues play a far from paramount role. This is despite the fact that its most influential direction is analytical philosophy, especially when it comes

to Western philosophy. This tendency is even more inherent in modern Ukrainian philosophy. Therefore, our study can be considered to fill a significant gap in it. Also, almost for the first time in the national philosophical discourse, the main focus is on a specific analysis of the gnoseological components of classical and non-classical philosophies, clearly outlining the specifics of "classical gnoseology" and "non-classical gnoseology". The analysis of the place and role of transcendent and immanent experiences in cognitive activity in their historical and philosophical genesis – in the process of transition from the classical to the non-classical paradigm – also claims scientific novelty. **Conclusions.** Within the classical philosophical paradigm and in classical gnoseology, respectively, the cognitive process was understood as one that is possible only through the relation to the transcendent, i.e. to the transcendental. This understanding of cognition changes markedly in the transition to a non-classical philosophical paradigm, in which, in contrast to the transcendent, the decisive role is played by the immanent, i.e. direct and comprehensive human experience.

Key words: cognition, gnoseology, transcendental, immanent, subject, object, thinking.

Постановка проблеми. Теорія пізнання – розділ філософії, який вивчає природу, можливість знання і пізнання, їх межі та умови достовірності. Актуальність теоретико-пізнавальних досліджень у сучасній філософії пояснюється, по-перше, тим, що гносеологічна проблематика була і є органічною складовою частиною філософії, і жодна філософська система не може обійтися без дослідження цих питань. Незважаючи на досить помітну диференційованість сучасної науки і філософії, все ж залишаються наріжні теми і питання, на яких вони «утримуються». Пізнавальна проблематика – одна з них.

Філософське обґрунтування проблеми пізнання особливо гостро актуалізується зараз ще й тому, що слугує орієнтиром для наукових пошуків. Сьогодні теорія пізнання постає у центрі уваги багатьох наук про людину. Виникнення інформаційного суспільства робить проблематику отримання й асиміляції знання однією із центральних для культури загалом, що вимагає постійної уваги та нових досліджень у цій сфері. Водночас проблематика і характер теорії пізнання суттєво змінюються. Знаходяться нові шляхи для обґрунтування традиційних проблем, з'являються питання, яких не існувало для класичної теорії пізнання, тощо. Усе це вимагає постійної уваги та нових досліджень у цій сфері. Особливо з огляду на те, що розроблення ґрунтовних гносеологічних та епістемологічних досліджень не є прерогативою сучасної філософії. Насамперед це стосується сучасного стану історико-філософського процесу в Україні. Цим зумовлена теоретична актуальність теми цієї статті.

Важливість та актуальність дослідження, проведеного у статті, пояснюється ще й тим, що у ньому сфокусована увага саме на аналізі внутрішніх умов та структури пізнавального процесу. У зв'язку з ускладненням структури та обсягів пізнавальної діяльності виникає потреба у дослідженні саме внутрішніх її механізмів та принципів, а також в аналізі історико-філософських їх репрезентацій.

Мета статті – на основі аналізу підходів класичної та некласичної гносеологій до розуміння процесу пізнання розкрити роль і місце трансцендентного та іманентного досвідів у ньому.

Аналіз досліджень та публікацій. З огляду на згадану вище органічну спорідненість гносеологічних досліджень із філософською наукою загалом, історія філософії багата різноманітними підходами, концепціями та теоріями стосовно пояснення пізнавального процесу. Зважаючи на сучасні аспекти важливості цього питання та на потребу визначення чітких змістовних акцентів у ньому, виникає потреба в аналізі історичної генези теоретико-пізнавальних досліджень, що теж є відвертою рідкістю у сучасній науці. Та варто згадати про деяких досить авторитетних дослідників у цій галузі науки, праці яких були використані під час підготовки статті. Це насамперед В.А. Лекторський, І.Т. Касавін, М.К. Мамардашвілі, П.П. Гайденко, історико-філософські дослідження яких стосуються аналізу відмінностей класичної та некласичної філософії і гносеології; Л.А. Мікешина, Н.В. Мотрошилова, В.Н. Порус, які досліджують чинники, умови та механізми функціонування пізнавального процесу. Серед вітчизняних авторів гносеологічними та епістемологічними дослідженнями займаються С.Б. Кримський, І.З. Цехмістро, А.М. Лой, В.Л. Петрушенко, В.С. Лук'янець, праці яких також були використані. Заповненням значної прогалини у цій сфері, на нашу думку, є і ця стаття, у якій аналізуються основні методологічні тенденції класичної та некласичної теорії пізнання; здійснена спроба на фоні великої кількості теоретико-пізнавальних позицій та підходів визначити притаманні їм принципові спрямування.

Основний матеріал. Поняття «трансцендентного» передусім адресує нас до надчуттєвого, безмежного, позаматеріального. Однак трансцендентний характер притаманний насамперед ідеальним, граничним, абсолютним сутностям, які відіграють помітну і навіть вирішальну роль у житті людини. Це ті граничні виміри, на які орієнтується людина у своїх вчинках, у процесі

власної самореалізації, які характеризуються перебуванням на межі між буттям та небуттям: «це – повне буття, за яким одразу лежить повне небуття» (Петрушенко, 2000, с. 60). Можна погодитися із думкою про те, що «вся людська культуротворчість, смисложиттєві пошуки і вчинки неодмінно пов'язані із абсолютним або відбуваються під модусом абсолютного» (Петрушенко, 2000, с. 33). Найвиразніше ця характеристика проявляється у пізнавальній діяльності людини. Специфіка пізнання людини полягає у тому, що вона кожен рік розглядає крізь призму визначення, осмислення. Визначення ж передбачає підведення певної речі під відповідне «значення», тобто наявність певних орієнтирів, апеляцію до «речей як таких». А це не що інше, як відношення до трансцендентних сутностей. Адже «пошуки орієнтирів все одно, рано чи пізно, приведуть нас до абсолютних (ідеалізованих) граней і градацій дійсності з тієї простої причини, що суттєвим орієнтиром можуть слугувати лише такі сутності, які не можуть бути то більшими, то меншими; в останньому разі у нас постійно будуть виходити різні, недостовірні оцінки. Нам потрібні абсолютні еталони» (Петрушенко, 1995, с. 19). Пізнання було би просто неможливим, якби людина не могла у чомусь припинити потік чуттєвості, створити у своєму інтелекті ідеалізовані конструкції, використати їх як вихідні орієнтовні визначення того, що надане через чуття, та здійснювати роботу щодо цих визначень усієї багатоманітної сукупності «вторинних якостей» речей і при цьому ще й розвивати, удосконалювати самі ідеалізовані конструкції.

Класична філософія будь-яку проблему розглядала «під кутом зору абсолютного». Звідси – особливий підхід її до розуміння об'єктивного світу і буття взагалі: «буття є цілісне, глибинно узаданене, внутрішньо концентроване, чітко структуроване» (Петрушенко, 2002, с. 165). Класична філософія буквально одержима ідеєю раціонального влаштування світу.

«Основне уявлення класики, з якого взагалі починається філософія і наука, – це ідея позаособистісного природного порядку, безмежного причинного ланцюга, який пронизує все буття, який трансцендує поміщену у нього людину і володіє при цьому раціонально осяжною структурою. Це образ «світу як він є», незалежно від людини і від людства» (Мамардашвили, 2004, с. 109). Ця тенденція виведення окремих питань на рівень «чистих, абсолютних сутностей», «сутностей як таких» притаманна і гносеологічним ідеям класичної філософії. І.Т. Касавін (1998) зазначав: «Класична теорія пізнання у числі своїх передумов містила переконання у тому, що аналіз наукового знання є найкращим способом дослідження

«знання взагалі»» (с. 23). У класичну епоху ставлення до світу як розумного і впорядкованого процесу виступає основною онтологічною установкою, парадигмою мислителя щодо реальності, основної «інтенції» його свідомості. Сам же акт пізнання «переживається як реалізація здатності (й обов'язку) «абсолютно мислити», тобто здійснюється інтелектуалом із відчуттям привілейованості, «чистоти» і безумовності його мислення, з переконанням у тому, що голова інтелектуала є особливе, Богом освячене місце, де світ розкриває свої останні таємниці, перетворюється у знання, досконале й абсолютне» (Мамардашвили, 2004, с. 124).

У класичній філософії досить швидко оформилася і стала стійкою конструкція «чистої свідомості», «чистої рефлексії», «чистої самосвідомості». Передбачалося, що, виділяючи раціонально очевидні формування у складі внутрішнього досвіду, мислячий індивід одночасно вбачає й основні, фундаментальні характеристики «світу як він є» (Мамардашвили, 2004, с. 112). Найбільш яскраве вираження ця версія пізнання отримала насамперед у класичному раціоналізмі і у німецькому ідеалізмі, однак у специфічному вигляді вона присутня і в емпірико-сенсуалістичних напрямках класичної філософії, представники яких допускали, що досягнення світу в його незалежності від свідомості досягається виділенням «істинних», «чистих» переживань, які фіксуються за допомогою раціональних процедур. І в одному, і в іншому разі аналіз тяжіє до образу «чистої» й «універсальної» свідомості, переслідуючи мету десуб'єктивізації внутрішнього досвіду.

Отже, класична філософія досить виразно пропонує абстракцію здатності усвідомлення та пізнання, розглядає цю здатність у граничній, ледь не божественній формі, апелюючи до образу суб'єкта як «абсолютного спостерігача». Такий суб'єкт оперує у процесі пізнавальної діяльності узагальненими та універсальними за змістом поняттями, в яких та сфера реальності, до якої вони відносяться, доводиться до граничного вичерпування, наприклад «буття як таке», «істина як така», людина як «абсолютний суб'єкт» тощо. У зрілих формах класичної філософії, таким чином, присутні дві основні компенсаторні ідеї: ідея розумного у своїх надчуттєвих і «абсолютних основах» буття й ідея індивіда, здатного піднятися до «абсолютного мислення», відтворити і утримувати у своїй духовній організації все складне влаштування світу. Ці універсальні, абсолютні визначення, які фігурують у класичних теоретико-пізнавальних дослідженнях, постають як формою, так і результатом трансцендування. Їх можна визначити як граничні межі аналізу тієї чи іншої сфери реальності, в горизонті яких

і здійснюється процедура класичного мислення. Трансцендентні сутності виконують тут роль смислових орієнтирів та еталонів, через відношення до яких і визначається вся сукупність іманентного досвіду. Трансцендентне постає у класичній гносеології не тільки сферою, у формах якої фіксується та здійснюється пізнавальне ставлення людини до світу, а й необхідною умовою і принципом функціонування його внутрішніх механізмів. У цьому корінна відмінність класичного розуміння пізнання від того його розуміння, яке введене у вжиток філософією поч. ХХ ст., що робила головний акцент саме на ресуб'єктивізуючій функції рефлексивних актів, на фіксації з їх допомогою всієї цілісності внутрішніх переживань суб'єкта.

Некласична гносеологія рухається у напрямі деталізації та конкретизації основних понять та проблем. Як зазначає В.А. Лекторський (2001), «для сучасної філософії суб'єкт – це передусім конкретний тілесний індивід, який існує у просторі і в часі, включений у певну культуру, який має біографію, знаходиться у комунікативних та інших відносинах з іншими людьми» (с. 155). Йдеться про зміну у розумінні суб'єкта: він постає зумовленим різного роду досвідами – особистим, соціальним, політичним. У некласичній філософії, таким чином, спостерігається поступовий відхід від розуміння суб'єкта як посередника трансцендентного у бік деталізації та конкретизації його змісту. М. К. Мамардашвілі (2004) визначає це як характерну ознаку некласичної культури, некласичного способу мислення взагалі, наголошуючи на тому, що «духовна діяльність тут стає відкритою, альтернативною, виключає абсолютистську свідомість автора, вимагає самостійного зусилля і праці споживача духовної продукції, втягуючи автора останньої не як посередника трансцендентного, а як партнера власної мисленнєвої роботи» (с. 144).

Отже, некласична гносеологія заміняє образ суб'єкта як «абсолютного спостерігача» суб'єктом, у якому класична строгість, універсальність поступаються місцем конкретизації, персоналізації, індивідуалізації.

Звернення до емпіричного суб'єкта породжує багато власне когнітивних проблем. Як зазначає В. Гайдено (2003), «відмова від «безпристрасного», відчуженого знання веде до появи спроб його певного «урізноманітнення»: сучасні епістемологи пропонують багато інтерпретацій пізнавальних процедур, вибираючи різні точки відліку – клас, расу, стать, гендер» (с. 25). Усі ці фактори, безперечно, накладають свій відбиток на процес продукування знання, його репрезентацію та трансляцію. Продовжуючи цю думку, І.Т. Касавін (1998) зауважив: «Стає зрозумілим,

що його (пізнання – *авт.*) не можна також розглядати безвідносно до його історичних форм, які переживають суттєві зміни від епохи до епохи. Його не можна аналізувати поза приналежністю до тієї чи іншої соціальної групи (нації, вікових, професійних спільнот)» (с. 29). Можливість мисленнєвої діяльності задається визначеними концептуальними межами, специфічними для цієї культури, міфологічної, філософської, наукової картини світу, для тієї чи іншої школи мислення. Для сучасних теоретико-пізнавальних досліджень «не існує позаісторичних псевдопроблем, а мислення постає також історичним і культурним феноменом» (Лекторський, 2001, с. 144). У некласичній гносеології «чисте, абсолютне мислення» як апелювання до сфери трансцендентних сутностей заміняється мисленням конкретизованим, спеціалізованим, яке здійснюється у певній ситуації, у певних умовах, а тому зумовлюється ними. Тобто некласичні теоретико-пізнавальні дослідження більше диференціюють та деталізують аналіз мислення, тим самим дають новий матеріал і водночас ставлять нові проблеми, пов'язані з розумінням таких класичних філософських тем, як відношення мислення і досвіду, мови і мислення, свідомого і несвідомого у мисленні тощо. Така мисленнєва діяльність поступово втрачає своє «вертикальне спрямування», свою націленість на всезагальні, абсолютні, трансцендентні визначення, окреслюючись сферою конкретного, іманентного досвіду. Адже «форми духовної діяльності, які виникають тут, можна назвати «розімкненими», або «відкритими», які не потребують причетності їх автора до трансцендентного, припущення, що він повинен бути посередником із позиції останнього і що його свідомість повинна бути «чистим мисленням» у класичному розумінні цього слова» (Мамардашвілі, 2004, с. 144).

Кардинальні зміни відбуваються і у розумінні об'єкта пізнання. Об'єкт пізнання у некласичній гносеології не отожднюється з об'єктивною реальністю. По-перше, та частина останньої, яка не вступила у відношення до суб'єкта, не є об'єктом. «Картина світу, яка складається у свідомості суб'єкта пізнання, повністю отожднюється із самим світом. Пізнання об'єктивного предмета було замінене мисленнєвою побудовою об'єкта пізнання...» (Зотов, 1988, с. 18). Тобто опозиції «суб'єкт-об'єкт» більше не формують дуальності, а зумовлюють одне одного. По-друге, тут усе менш актуальною постає потреба взагалі вести мову про «об'єкт як такий» як про деяке еталонне визначення і спостерігається поворот від такого об'єкта до деталізації його змістовного наповнення. Як зазначає Дж. Реале (1997), цитуючи Гудмена, «існує багато способів буття світу,

і будь-який істинний опис схоплює один із них; світ різноманітний, його можна по-різному описувати, бачити, розкривати» (с. 722). Тому неklasичні теоретико-пізнавальні дослідження розглядають різні типи об'єктів і, відповідно, різні типи суб'єктно-об'єктних відношень. У такій ситуації багатовимірного мислення, яке має відношення до конкретизованої об'єктивної реальності, логічним постає питання про істину. Особливість цього питання полягає у тому, що тут знову ж таки не виправдано вести мову про якусь єдину істину як про деякий універсальний орієнтир пізнавальної діяльності. Істина розуміється тут як істина в певному контексті, істина щодо конкретної реальності та як ознака конкретної мисленнєвої діяльності. Адже сьогодні «опис реальності не може бути зведений, підсумований у будь-яку єдину домінуючу епістемологію. Проліферація різноманітних шляхів бачення реальності, множинність істин і відсутність домінування будь-якої з них – одна із можливих епістемологічних альтернатив. У специфічному просторі і часі може існувати багато істин, які конкурують між собою, велика кількість методів, підходів і напрямів, які піддають критиці ту чи іншу істину, таким чином створюючи «ігри в істину»» (Гайденко, 2003, с. 46). Трансцендентне як форма репрезентації істини поступається тут місцем деталізації та конкретизації її розуміння.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Некласична гносеологія поступово

позбавляє трансцендентне статусу провідного чинника та умови інтелектуальної діяльності. Основна увага зосереджується тут на сфері іманентного, суб'єктивного та емпіричного досвідів. Саме тому у неklasичних теоретико-пізнавальних дослідженнях практично відсутні такі поняття, як «суб'єкт як такий», «об'єкт як такий», «мислення взагалі», «абсолютна істина» тощо. Некласична гносеологія «відмовляється» від універсальних, ідеальних, абсолютизованих побудов класики. Для неї «немає єдиного, собі тотожного й універсального чистого розуміння, чистого духу, незалежного від простору і часу...» (Мамардашвили, 1997, с. 82). Тому предметне поле неklasичної теорії пізнання значно розширюється, вона стає людиноорієнтованим знанням, яке долає голий теоретизм, обмежену автономність із її внутрішніми законами і принципами. Універсальна, задана раз і назавжди форма раціональності постає з позиції цих підходів черговою утопією. Некласична теорія пізнання досліджує когнітивні процеси, об'єктивні явища такими, якими вони є, у всій сукупності їх характеристик, ознак, зовнішніх та внутрішніх умов їх виникнення і функціонування. Принцип трансцендування компенсується тут принципами індивідуалізації, конкретизації, деталізації, диференціації. Особливо це декларується у межах сучасного постмодернізму, постпозитивізму тощо, а отже, розкриває горизонти та перспективи подальших теоретико-пізнавальних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гайденко В. Поворот к феминистской эпистемологии. Постнеоклассика – феминизм – наука. Сумы : Университетская книга, 2003. 174 с.
2. Зотов А.Ф. Буржуазная философия сер. XIX – нач. XX века. Москва : Высшая школа, 1988. 518 с.
3. Касавин И.Т. Миграция. Креативность. Текст. Проблемы неклассической теории познания. Санкт-Петербург: РХГИ, 1998. 408 с.
4. Лекторский В.А. Эпистемология классическая и неклассическая. Москва: Эдиториал УРСС, 2001. 256 с.
5. Мамардашвили М.К. Классический и неклассический идеалы рациональности. Москва: Логос, 2004. 352 с.
6. Мамардашвили М.К. Стрела познания (набросок естественноисторической гносеологии). Москва: Школа «Языки русской культуры», 1997. 304 с.
7. Микешина Л.А. Философия познания. Полемиические главы. Москва: Прогресс – Традиция, 2002. 624 с.
8. Перспективы метафизики: классическая и неклассическая метафизика на рубеже веков / под. ред. Г.Л. Тульчинского, М.С. Уварова. Санкт-Петербург : Алетейя, 2000. 415 с. (Тела мысли).
9. Петрушенко В.Л. Епістемологія як філософська теорія знання: [монографія]. Львів : Вид-во держ. ун-ту «Львівська політехніка», 2000. 296 с.
10. Петрушенко В.Л. Ностальгія по абсолютному. Київ : Самватас, 1995. 188 с.
11. Петрушенко В.Л. Філософія : [курс лекцій]. Київ : Каравела; Львів : Новий світ-2000, 2002. 544 с.
12. Западная философия от истоков до наших дней : у 4 т. / Дж. Реале, Д. Антисери. Санкт-Петербург : Петрополис, 1997. Т. 4. 880 с.

REFERENCES

1. Haydenko, V. (2003). *Povorot k femynystskoy epistemologii. Postneoklassika – feminizm – nauka* [A turn towards feminist epistemology. Postneoclassicism – feminism – science]. Sumy : Universitetskaya kniga [in Ukrainian].
2. Zotov, A.F. (1988). *Burzhuznaya filosofiya ser. XIX – nach. XX veka* [Bourgeois philosophy of the mid-19th – early 20th century]. Moscow : Vysshaya shkola [in Russian].
3. Kasavin, I.T. (1998). *Migratsiya. Kreativnost'. Tekst. Problemy neklassicheskoy teorii poznaniya* [Migration. Creativity. Text. Problems of the non-classical theory of knowledge]. St. Petersburg : RKhGI [in Russian].
4. Lektorskiy, V.A. (2001). *Epistemologiya klassicheskaya i neklassicheskaya* [Classical and non-classical epistemology]. Moscow : Editorial URSS [in Russian].

5. Mamardashvili, M.K. (2004). Klassicheskiy i neklassicheskiy idealy ratsional'nosti [Classical and non-classical ideals of rationality]. Moscow : Logos [in Russian].
6. Mamardashvili, M.K. (1997). Strela poznaniya (nabrosok estestvennoistoricheskoy gnoseologii) [The arrow of knowledge (a sketch of natural historical epistemology)]. Moscow : School "Languages of Russian Culture" [in Russian].
7. Mikesheyna, L.A. (2002). Filosofiya poznaniya. Polemicheskie glavy [Philosophy of knowledge. Polemic chapters]. Moscow : Progress – Traditsiya [in Russian].
8. Perspektivy metafiziki: klassicheskaya i neklassicheskaya metafizika na rubezhe vekov / pod. red. H.L. Tul'chynskogo, M.S. Uvarova (2000). [Perspectives for Metaphysics: Classical and Non-Classical Metaphysics at the Turn of the Century]. St. Petersburg : Aleteyya [in Russian].
9. Petrushenko, V.L. (2000). Epistemolohiya yak filosof's'ka teoriya znannya [Epistemology as a philosophical theory of knowledge] Lviv : «Lvivs'ka politekhnik» [in Ukrainian].
10. Petrushenko, V.L. (1998). Nostal'hiya po absolyutnomu [Nostalgia for the absolute]. Kyiv : Samvatas [in Ukrainian].
11. Petrushenko, V.L. (2002). Filosofiya [Philosophy]. Kyiv : Karavela; Lviv : Novyy svit-2000 [in Ukrainian].
12. Reale, Dzh. (1997). Zapadnaya filosofiya ot istokov do nashykh dney : v 4 tt. [Western philosophy from the beginnings to the present day: in 4 volumes. Volume 4.]. St. Petersburg : Petropolis [in Russian].